

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-10>

УДК 338.43:332.14:330.34-021.387

АГРАРНИЙ БІЗНЕС В РЕГУЛЯТОРНІЙ СИСТЕМІ ІНКЛЮЗИВНОГО ГАЛУЗЕВОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ТА РАЙОНІВ УКРАЇНИ

AGRARIAN BUSINESS IN THE REGULATORY SYSTEM OF INCLUSIVE SECTORAL AND SOCIO-SPATIAL DEVELOPMENT OF UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES AND DISTRICTS OF UKRAINE

Павлов Олександр Ігорович-молодший
аспірант,

Одеський національний технологічний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7939-4345>

Pavlov Oleksandr-junior
Odesa National Technological University

Дослідження присвячене обґрунтуванню ключової ролі аграрного бізнесу як каталізатора інклюзивного галузевого та соціально-просторового розвитку об'єднаних територіальних громад (ОТГ) та районів України в системі регуляторного впливу державних та самоврядних інститутів. Доведено, що передумовою створення в просторових межах ОТГ та районів інклюзивного середовища за активної участі аграрного бізнесу, є інституціональні, фінансово-економічні та соціально-політичні наслідки реформи децентралізації, здійсненої на базовому та районному рівнях адміністративно-територіального устрою України. Досягненню сформульованої мети сприяла реалізація дослідницьких завдань, пов'язаних з визначенням суспільної місії аграрного бізнесу, необхідністю поєднання регуляторного впливу на інклюзивний розвиток ОТГ та районів державних і самоврядних інститутів, домінуючим проявом аграрної та руральної спрямованості інклюзивного розвитку цих утворень.

Ключові слова: аграрний бізнес, інклюзивний агробізнес, об'єднані територіальні громади, райони, регуляторна система інклюзивного галузевого та соціально-просторового розвитку, реформа децентралізації, Україна.

The study is devoted to the justification of the key role of agrarian business as a catalyst of inclusive sectoral and socio-spatial development of UTC and districts of Ukraine, in the system of regulatory influence of state and self-governing institutions. The achievement of the set goal was facilitated by the implementation of the formulated tasks, namely: regarding the definition of the essence and social purpose of agrarian business, the complementarity of the regulatory influence of state and self-governing institutions on the creation of inclusive environment within the UTC and districts, of the priority of the agrarian sectoral and rural socio-spatial orientation of the inclusive development of these social-spatial formations. In the process of realizing the goal and tasks, the theoretical and methodological developments on the researched problem of the representatives of the foreign and domestic scientific community were creatively used. The analysis of the available literary sources proved the insufficiency of scientific works in which the specified topic would be covered taking into account the need to combine territorial and sectoral approaches to reveal the place of agrarian business in the regulatory system of inclusive development of UTC and districts of Ukraine. In order to find out the current state of the object of research, a significant array of statistical and reference information was analyzed the quantitative and qualitative composition of all UTC and districts across the regions of Ukraine, of regulatory and legal acts related to the decentralization reform and materials from the Internet were used. It has been proven that the prerequisite for creating an inclusive environment within the spatial boundaries of UTC and districts with the active participation of agrarian business is the institutional, financial, economic, and socio-political consequences of the decentralization. It was determined that the regulatory influence on the inclusive development of UTC and districts should be understood as of a system of good governance that provides that

satisfies the interests of business, society and the state. At the same time, business strives for profitability, society – employment of the population and improvement of its quality of life, state – overcoming socio-economic disparities in territorial and sectoral development. Based on the results of the research, conclusions were drawn and prospects for further scientific research in the specified direction were outlined.

Keywords: agrarian business, inclusive agribusiness, united territorial communities, districts, regulatory system of inclusive sectoral and socio-spatial development, decentralization reform, Ukraine.

Постановка проблеми. Українське суспільство та вітчизняний аграрний бізнес отримали можливість наблизитися до соціально-економічних стандартів розвинених країн, завдячуючи реформі децентралізації. За її результатами в просторових межах ОТГ та районів було створено передумови для комплексного інклюзивного територіального та секторального розвитку за участю аграрного бізнесу, держави та громад. З огляду на склад населення ОТГ та районів, їх ресурсну базу, функції, економічний потенціал адміністративних центрів цих соціально-просторових утворень, цілком виправданим виглядає доцільність поєднання їх зусиль з регуляторною діяльністю органів державної влади щодо інтеграції галузевого та соціально-просторового розвитку на засадах інклюзивності з метою скорочення нерівності, подолання територіальних диспропорцій, покращення якості життя населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З досліджуваної теми існує значна кількість літературних джерел, представлених науковими працями зарубіжних та українських вчених. Теоретико-методологічні засади інклюзивного розвитку суб'єктів агробізнесу представлено в публікації А. О. Гуророва [1]. В колективній праці за редакцією С. Л. Шульц акцентується увага на важливості участі у створенні соціальної інклюзії не тільки суб'єктів господарювання, а й усіх громадян, що мешкають в межах громад, районів та регіонів [2]. Т. В. Бучинська прослідковує залежність інклюзивності економіки від зайнятості населення, рівня компетентності суб'єктів господарювання, їх взаємодії з органами державної влади в процесі задоволення економічних потреб населення [3]. Структуру інституційної моделі інклюзивного розвитку аграрного середовища визначено Є. Й. Майовець і Ю. М. Майовець [4]. У статтях С. В. Степаненка висвітлюється проблематика, пов'язана з вагомим значенням у формуванні інклюзивної економіки відтворення ресурсного потенціалу агробізнесу [5] та з соціальною інклюзією як пріоритетом розвитку аграрного сектору і сільських територій [6]. Наукова праця Г. С. Корнієнко присвя-

чена з'ясуванню правових ознак агробізнесу [7]. В. Чемберлен розглядає роль інклюзивного аграрного бізнесу як інтегратора дрібних сільськогосподарських виробників у ланцюги створення вартості [8]. О. І. Павлов, С. М. Дідух і В. Д. Барвіненко розкривають роль та місце агрохолдингів в інклюзивному розвитку ОТГ та районів [9; 10]. Л. Ольмедо і М. О'Шонессі визначають соціальні підприємства як активаторів інклюзивної взаємодії та співробітництва між громадами та зовнішніми економічними агентами [11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Поява за останні роки в Україні наукових публікацій, в яких враховано досвід зарубіжних країн та національні особливості розвитку аграрного бізнесу на інклюзивних засадах, не повною мірою компенсує недостатність наукових праць, в яких зазначена проблема висвітлювалась б з урахуванням необхідності поєднання територіального та секторального підходів щодо розкриття місця аграрного бізнесу в регуляторній системі інклюзивного розвитку ОТГ та районів України. Саме це й обумовило вибір теми даного дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення місця аграрного бізнесу в регуляторній системі інклюзивного галузевого та соціально-просторового розвитку та його ролі як каталізатора створення в просторових межах ОТГ та районів інклюзії добробуту. Для її реалізації сформульовано завдання щодо визначення сутності та суспільного призначення аграрного бізнесу, комплексності регуляторного впливу державних та самоврядних інститутів на процес створення в межах ОТГ та районів інклюзивного середовища, пріоритетності аграрної галузевої та руральної соціально-просторової спрямованості інклюзивного розвитку цих утворень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки об'єкт дослідження – аграрний бізнес позиціонується як каталізатор комплексного галузевого та соціально-просторового розвитку ОТГ та районів на інклюзивних засадах, доцільно визначити передумови такого розвитку у відповідній регуляторній системі.

Такою передумовою є реформа децентралізації, в результаті якої замість 11250 громад було створено 1470 ОТГ, а кількість районів скоротилася з 490 до 136, з яких на поточний момент реально функціонують 1438 громад та 119 районів. Серед ОТГ переважають сільські громад – 626 одиниць, 432 є селищними, 380 – міськими.

Таким чином, в межах базового та районного рівнів адміністративно-територіального устрою України об'єдналися різні типи поселень, відмінні між собою не тільки за демографічними ознаками, а й функціями, галузевою та соціально-просторовою спрямованістю розвитку. Тим самим було створено підґрунтя для подолання територіальної та секторальної відособленості міських та сільських населених пунктів й залучення їх мешканців до спільного розвитку.

Відтак, реформа децентралізації опосередковано сприяла посиленню самоврядних засад інклюзивного розвитку цих соціально-просторових утворень, зменшенню диспропорцій між сільською та міською територіальною підсистемами суспільства, подоланню соціальної нерівності між сільським та міським населенням.

З урахуванням реалій функціонування вітчизняного агробізнесу, питання щодо регуляторного впливу на його розвиток на засадах інклюзивності на рівні ОТГ та районів, набуває для України доленосного значення. Тому доречно врахувати відповідний зарубіжний досвід.

Ця вимога набуває особливої актуальності, оскільки в Україні поняття «аграрний бізнес» поки що не є усталеним. Більш того, сформувався підхід до агробізнесу як до агропромислового комплексу, який на думку Г. С. Корнієнко є не тільки спрощеним, а й таким, що ігнорує сутність цих явищ. Окрім того, у теорії юриспруденції все ще залишаються відкритими питання як загального визначення поняття «агробізнес», правовідносин в агробізнесі, так і його структури [7, с. 159].

Основними ознаками бізнесу за Е. Г. Пачетті є: 1) скорочення нерівності та різноманіття можливостей у доступі до суспільних благ, послуг та інфраструктури; 2) поширення технологій, що сприяють підвищенню індивідуального і громадського добробуту, участі в цій справі людей як працівників, споживачів та власників бізнесу на засадах прозорості та доступності; 3) економічне зростання, виробництво достатньої кількості товарів і послуг, збільшення доходів; 4) стабільність, достатній

ступень впевненості у майбутньому та збільшення здатності передбачати результат економічних рішень, безпечність інвестування, стійкість до ризиків; 5) сталий розвиток, збереження добробуту між поколіннями та здатність за допомогою природних ресурсів виробляти товари та послуги [12, с. 1].

В рекомендаціях Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН – ФАО (The Food and Agriculture Organization) міститься положення про те, що бізнес-модель описує, як будь-яке підприємство веде бізнес, продає свою продукцію та отримує ресурси та фінанси. Різні типи бізнес-моделей пов'язують дрібних фермерів із сільськогосподарськими ланцюжками створення вартості, до яких дотичні трейдери, фермерські організації, переробники сільськогосподарської продукції, роздрібні торговці і контрактики, фермерські домовленості з великими покупцями. В цих рекомендаціях також міститься пояснення щодо сутності словосполучення «інклюзивна бізнес-модель». Термін «бізнес-модель» стосується того, як підприємство веде свій бізнес, бачить потреби клієнтів і впроваджує стратегію націлювання на конкретний ринок і отримання прибутку. Термін «інклюзивний» означає переконання, що підтримка бізнес-моделей на місцевому рівні, де зв'язки ланцюжка вартості є найслабшими, може зміцнити загальну конкурентоспроможність ланцюжка вартості [13].

Розкриваючи специфіку інклюзивності аграрного бізнесу, Глобальна донорська платформа розвитку сільської місцевості визначає інклюзивний агробізнес як перспективу або «лінзу», через яку можна розглядати трансформації в сільському господарстві та харчовому секторі. Ця перспектива визнає критичну роль приватного сектора, від невеликих місцевих підприємств до великих міжнародних корпорацій, які роблять свій внесок у скорочення бідності. При інклюзивному бізнесі ресурси донорів та агентств розвитку мають використовуватися каталітично, щоб сприяти вирішенню проблем бідності, завдяки прийняттю розумних ринкових рішень. В цьому важливу роль відіграють державні інвестиції та стимулююча політика, оскільки приватний сектор не може досягти успіху самостійно. Отже, інклюзивні підходи вимагають використання державних та приватних інвестицій для досягнення як комерційних, так і суспільних результатів. Роль аграрних бізнес-моделей у формуванні інклюзивного середовища проявляється в наступному: забезпеченні про-

житкового мінімуму для вразливих груп населення; використанні гнучких торговельних механізмів у партнерських відносинах; підтримці дрібних фермерів в отриманні доступу до ринкової інформації та фінансових послуг; сприянні співпраці в ланцюжку створення вартості, процесі ціноутворення та розподілі ризиків; масштабуванні в середньостроковій перспективі з метою підвищення ефективності ланцюжків створення вартості; диверсифікації потоків доходів в довгостроковій перспективі з метою вдосконалення навичок партнерів по бізнесу [14].

При дотриманні перелічених вимог аграрний бізнес не тільки набуває ознак інклюзивності, а й перетворюється на генератора формування інклюзивного середовища у місці своєї локалізації.

У зарубіжній літературі представлено три версії розвитку інклюзивного агробізнесу: американська (сприйняття інклюзивного бізнесу насамперед як організації приватного сектора з ринковою логікою, підпорядкованою завданню вирішення соціальних проблем); європейська (ґрунтується на традиціях соціального господарства і орієнтується на виконання соціальних функцій організаціями громадянського суспільства); країн, що розвиваються (орієнтація на ринкові ініціативи, які націлені на зменшення бідності та покращення соціальних умов бідних верств населення) [15, с. 419].

У світлі представлених версій постає питання щодо соціальної природи та призначення соціального підприємництва.

На форумі «Сприяння інклюзивному бізнесу у сільському господарстві та продовольчих системах», який відбувся 1–2 грудня 2022 року в індійському місті Нью-Делі, зазначалося, що інклюзивний бізнес є не тільки прибутковим, а й суспільно значущим. Суспільна цінність інклюзивного бізнесу проявляється через наступне: в доступі до дешевих товарів та послуг малозабезпечених та маргінальних груп населення; у відкритті ринкових можливостей для невеликих підприємств, забезпечуючи їм можливість отримання доходу; в допомозі уряду у вирішенні проблеми подолання бідності [16].

Л. Ольмедо і М. О'Шонессі, на прикладі розвитку сільських громад Ірландії, розкривають роль соціальних підприємств як каталізаторів змін і посередників між громадами та зовнішніми агентами інклюзивної взаємодії та співробітництва на основі використання їх ресурсів у поєднанні з навичками жителів

для розвитку місцевих ринкових ніш. Ці організації перетинають і розмивають межі між різними секторами та просторовими масштабами, представляючи яскравий приклад гібридних акторів, які через колективне соціальне підприємництво та інновації сприяють ендogenousму розвитку сільських районів [11, с. 1213–1214].

Отже, інклюзивний бізнес у сільському господарстві формує основні бізнес-процеси в агропромисловому секторі для задоволення потреб дрібних фермерів з низьким доходом і створення цінності для цих груп, а також для компаній. Для того, щоб агробізнес був інклюзивним і залишався комерційно життєздатним, вирішальне значення мають виробничі та інноваційні відносини на місцевому та регіональному рівнях, а також по всьому ланцюжку створення вартості [16].

Впровадження інклюзивної аграрної бізнес-моделі розвитку потребує належного врядування, яке, з позицій Управління Верховного комісару ООН з прав людини, означає повну повагу до прав людини, верховенство закону, ефективну участь, багатостороннє партнерство, політичний плюралізм, прозорі та підзвітні процеси та інститути, ефективний та дієвий державний сектор, легітимність, доступ до знань, інформації та освіти, розширення політичних прав та можливостей людей, справедливість, стійкість, а також відносини та цінності, що сприяють відповідальності, солідарності та терпимості [17].

А це вимагає нової філософії функціонування публічної влади, яка має ґрунтуватися на парадигмі громадянського суспільства з її інститутами та механізмами народовладдя та самоврядування, первинним елементом якого слід розглядати не громаду, а окремого суверенного індивіда, який є своєрідною самодостатньою й самоврядною «монадою» територіальної громади [18, с. 92].

Такій філософії функціонування публічної влади відповідає саме концепція інклюзивного врядування, якою передбачається організація та упорядкування суспільного розвитку на засадах інклюзивності, як публічної діяльності «кожного та всіх» щодо досягнення індивідуального та суспільного добробуту.

Регуляторні органи державної влади здійснюють вплив на комплементарність інклюзивного територіального та секторального розвитку як шляхом прийняття і впровадження регуляторних актів, так й через поточне використання економічних, правових, психологіч-

них, організаційно-адміністративних методів, що регулюють цей розвиток.

Враховуючи вітчизняну практику, слід розуміти, що інклюзивний розвиток, з одного боку, має об'єктивний характер, та є об'єктно-суб'єктно спрямованим – з іншого. Так громадський формат реформи децентралізації свідчить про вагомий роль в інклюзивному розвитку ОТГ та районів самоврядних інститутів. Проте не слід ігнорувати того факту, що сама реформа була започаткована рішеннями державних органів влади.

Регуляторний вплив органів державної влади посилюється виконанням розпорядчих функцій самоврядних інститутів, які безпосередньо виражають волю населення, яке мешкає в просторових межах ОТГ та районів.

Така система управління інклюзивним розвитком позиціонується в міжнародних документах та зарубіжних наукових публікаціях як належне врядування.

«Належне врядування», як модель публічного управління, була закріплена у Програмі розвитку ООН «Governance» для сталого розвитку людських ресурсів (1997) та у Політиці добробуту сільської місцевості країн ОЕСР (2019). В цих документах йдеться про організацію та упорядкування суспільного розвитку на засадах інклюзивності.

Така практика передбачає цілеспрямовану діяльність органів публічної влади з метою створення таких умов доступу до процесів формування публічної політики в різних сферах щодо регулювання суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, які дадуть змогу залучати до них широке коло суб'єктів суспільних відносин та економічних агентів, генеруючи таким чином нову якість моделей регулювання цих процесів [19, с. 28, 29].

Для досягнення аграрним бізнесом цілей інклюзивного розвитку у зазначеному контексті, в просторових межах ОТГ та районів сформувалися певні умови.

Майже половина ОТГ (43,5%) є сільськими, а їх найменший відсоток припадає на Північний регіон. В цьому ж регіоні, а також у Східному – найбільшою є частка міських ОТГ, що слід враховувати в процесі регуляторного впливу на аграрну та руральну спрямованість їх розвитку на засадах інклюзивності.

За нашими підрахунками 63,0% ОТГ за своїм місцеположенням є напівпериферійними та периферійними. У 69,6% з них переважає сільське населення, в 20,7% – міське населення, 9,7% – мають збалансований склад населення. Звідси – комплементар-

ність їх аграрної та руральної спрямованості розвитку.

Склад переважної більшості районів має «змішане» населення, лише кожний п'ятий з них характеризується збалансованістю міського та сільського населення. Якщо в Західному та Південному регіонах переважаючою є частка сільських за складом населення районів, то в Східному та Північному – міських. В Центральному регіоні частки районів з переважанням сільського населення та зі збалансованим складом сільського та міського населення є приблизно рівноважними – відповідно 25,0% та 28,1%.

У Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки запроваджено перехід до територіально спрямованої політики розвитку на основі стимулювання використання власного потенціалу територій, визначено типи територій, що потребують особливої уваги з боку держави та застосування спеціальних механізмів та інструментів стимулювання їх розвитку, до яких віднесено і територіальні громади, що одночасно мають такі характеристики, як щільність сільського населення нижча 15 осіб на квадратний кілометр, відстань до найближчих міст з населенням більше 50 тис. осіб понад 30 хвилин на автомобілі (орієнтовно 40 кілометрів автомобільними дорогами з твердим покриттям), чисельність населення яких скоротилася у період 2008–2018 років більш як на 30% [20].

Створення в процесі реформи децентралізації ОТГ надає громадам нові, розширені можливості для сприяння розвитку бізнесу на власній території, підвищуючи їх дієздатність [21, с. 75].

Галузеву спрямованість інклюзивного розвитку районів у розрізі регіонів України представлено в таблиці 1.

Як свідчать дані таблиці 1, райони з домінуючою аграрною галузевою спрямованістю інклюзивного розвитку найбільшою мірою є типовими для Центрального, Південного та Західного регіонів. В перших двох випадках це пов'язано з наявністю значної частки сіл і сільського населення, достатньою забезпеченістю сільськогосподарськими землями та відсутністю великої кількості промислово розвинених центрів. Західний регіон хоча й має обмежену кількість сільськогосподарських угідь, проте вирізняється серед інших кількісним переважанням сільського населення над міським.

Уявлення про соціально-просторову спрямованість інклюзивного розвитку районів у розрізі регіонів дає таблиця 2.

Таблиця 1

Галузева спрямованість інклюзивного розвитку районів у розрізі регіонів

Кількість районів у розрізі регіонів (одиниць)	Спрямованість інклюзивного розвитку		
	Переважаю аграрна, одиниць (відсоток)	Переважаю промислова, одиниць (відсоток)	Переважаю сервісна, одиниць (відсоток)
Північний (17)	7 (41,2)	10 (58,8)	–
Східний (21)	8 (38,1)	12 (57,1)	1 (4,8)
Південний (16)	10 (62,5)	4 (25,0)	2 (12,5)
Західний (33)	20 (60,6)	8 (24,2)	5 (15,2)
Центральний (32)	23 (71,9)	9 (28,1)	–
В цілому по Україні (119)	68 (57,1)	43 (36,1)	8 (6,8)

Джерело: складено автором за даними офіційної статистики України

Таблиця 2

Соціально-просторова спрямованість інклюзивного розвитку районів у розрізі регіонів

Кількість районів у розрізі регіонів (одиниць)	Спрямованість інклюзивного розвитку		
	Руральна, одиниць (відсоток)	Урбанна, одиниць (відсоток)	Збалансована рурально-урбанна, або урбанно-руральна, одиниць (відсоток)
Північний (17)	8 (47,05)	6 (35,3)	3 (17,65)
Східний (21)	6 (28,55)	12 (57,1)	3 (14,35)
Південний (16)	10 (62,5)	4 (25,0)	2 (12,5)
Західний (33)	21 (63,6)	6 (18,2)	6 (18,2)
Центральний (32)	21 (65,6)	8 (25,0)	3 (9,4)
В цілому по Україні (119)	66 (55,5)	36 (30,1)	17 (14,4)

Джерело: складено автором за даними офіційної статистики України

За інформацією, представленою в табл. 2, 55,5% районів України вирізняються руральною спрямованістю розвитку. Найбільша їх частка припадає на Центральний, Західний та Південний регіони. Збалансованість соціально-просторової спрямованості розвитку більшою мірою притаманна районам Західного та Північного регіонів.

Отже райони з аграрною галузевою інклюзивною спрямованістю розвитку є водночас й рурально соціально-просторово спрямованими.

Безумовно, представлена класифікація має скоріше прогностичний характер, з огляду на незначний термін, що пройшов після проведення реформи децентралізації. Крім того, значна частка ОТГ та районів через війну позбавлена можливості щодо реалізації наявного соціально-економічного потенціалу та власної інклюзивної спроможності.

Висновки. Перетворення аграрного бізнесу на каталізатора інклюзивного територі-

ального та секторального розвитку передусім потребує унормування наукової категорії «аграрний бізнес».

Не менш важливою умовою для цього є використання фінансово-економічних та соціально-політичних можливостей, які отримали ОТГ та райони внаслідок здійснення реформи децентралізації.

З огляду на зарубіжний досвід, органи державної влади України мають створити однакові можливості для функціонування як великих компаній, так і середніх та малих підприємств, фермерських та селянських господарств.

Склад населення ОТГ та районів, їх ресурсний потенціал, практика господарювання переконують у доцільності концентрації регуляторного впливу місцевих органів державної влади, самоврядних інститутів на пріоритетній підтримці аграрної галузевої та руральної соціально-просторової спрямованості інклюзивного розвитку ОТГ та районів за активної участі аграрного бізнесу.

У зазначеному контексті регуляторний вплив на інклюзивний розвиток аграрних підприємств в просторових межах ОТГ та районів постає як цілісна система відносин, що поєднує інтереси бізнесу, громадськості й держави. Бізнес при цьому прагне до прибутковості, громадськість – зайнятості населення та покращення якості його життя, держава – подолання соціально-економічних диспро-

порцій у територіальному та секторальному розвитку.

Перспективи подальших досліджень за зазначеним напрямом доцільно спрямувати на визначення пріоритетів інклюзивного територіального та секторального розвитку в умовах повоєнного відновлення ОТГ та районів з урахуванням особливостей регіонів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуторов А. О. Теоретико-методологічні засади інклюзивного розвитку підприємництва і суб'єктів агробізнесу. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Том 8. № 3. С. 32–37. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-3-4>
2. Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку регіонів: сутність, прояви та загрози: наукове видання [наук. ред. С. Л. Шульць]; Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2020. 106 с.
3. Бучинська Т. В. Взаємозв'язок між інклюзивним розвитком економіки держави та формуванням універсальних компетентностей людини. *Ефективна економіка*. 2018. № 6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6414> (дата звернення: 27.11.2023).
4. Майовець, Є. Й. Майовець, Ю. М. Інклюзивна інституційна модель інноваційного розвитку аграрної економіки. *Вісник ЧНУ ім. Б. Хмельницького*. Серія «Економічні науки». 2020. № 4. С. 114–122. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2020-4-114-122>
5. Степаненко С. В. Використання та відтворення ресурсного потенціалу аграрного бізнесу за умов інклюзивної економіки. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2023. № 2 (82). С. 22–27. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-82-4>
6. Степаненко С. В. Соціальна інклюзія як пріоритет подальшого розвитку аграрного сектору і сільських територій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2023. Випуск 46. С. 77–82. DOI: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2023-46-14>
7. Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 151–162.
8. Chamberlain W. Inclusive businesses in agriculture: Defining the concept and its complex and evolving partnership structures in the field. *Land Use Policy*. 2019. Vol. 83. P. 308–322.
9. Павлов О. І., Дідух С. М., Барвіненко В. Д. Роль агрохолдингів в інклюзивному розвитку об'єднаних територіальних громад та районів: синергетичний ефект децентралізації. *Регіональна економіка*. 2020. № 4. С. 32–42.
10. Павлов О. І., Дідух С. М., Барвіненко В. Д. Агропродовольчі холдинги як драйвери інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій. *Соціально-правові студії*. 2020. № 4 (10). С. 135–142.
11. Olmedo L. and O'Shaughnessy M. Community-Based Social Enterprises as Actors for Neo-Endogenous Rural Development: A Multi-Stakeholder Approach. *Rural Sociology*. 2022. Vol. 87 (4). P. 1191–1218. DOI: [10.1111/ruso.12462](https://doi.org/10.1111/ruso.12462)
12. Pacetti E. G. The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the Equity-Growth Dichotomy The Rockefeller foundation. 2016. URL: <https://www.rockefellerfoundation.org/blog/fivecharacteristics-inclusiveeconomy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/> (дата звернення: 10.11.2023).
13. FAO. 2015. Inclusive business models – Guidelines for improving linkages between producer groups and buyers of agricultural produce, by Kelly, S., Vergara, N. & Bammann, H. Rome, Italy. 128 p.
14. Inclusive Agribusiness: The State of Play Background Working Paper. Global Donor Platform for Rural Development. Prepared for the Global Donor Platform for Rural Development Jim Woodhill September 2016. 53 p.
15. Armindo dos Santos de Sousa Teodósio Graziella Comini. Inclusive business and poverty: prospects in the Brazilian context. *R.Adm.*, São Paulo. 2012. Volume 47 (3). P. 410–421, jul./ago/set.
16. Promoting Inclusive Business in Agriculture and Food Systems Forum 01 to 02 December 2022. | By invitation only Le Meridien Hotel, New Delhi, India. URL: <https://www.unescap.org/events/2022/promoting-inclusive-business-agriculture-and-food-systems-forum> (дата звернення: 19.11. 2023).
17. About good governance OHCHR and good governance (2023). URL: <https://www.ohchr.org/en/good-governance/about-good-governance> (дата звернення: 21.11.2023).

18. Павлов О. І., Павлова І. О. Громадівський вимір публічного управління в умовах децентралізації влади та управління. *Економіка харчової промисловості*. 2020. Том 12. Вип. 2. С. 91–98. DOI: 10.15673/ie.v12i2.1745.
19. Кожина А. В. Підходи та принципи до формування моделі публічного управління інклюзивним місцевим розвитком. *Sciences of Europe*. 2020. № 59. С. 25–32.
20. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.11.2023).
21. Жаліло Я. А. Децентралізація влади як інституційний чинник системної трансформації економіки. *Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць*. 2019. № 1 (69). С. 69–82.

REFERENCES:

1. Hutorov A. O. (2023) Teoretyko-metodolohichni zasady inkluzyvnogo rozvytku pidpriemnytstva i subiektiv ahrobiznesu [Theoretical and methodological principles of inclusive development of entrepreneurship and agribusiness subjects]. *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky – Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*. vol. 8, pp. 32–37. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-3-4>.
2. Shults S. L. (ed.) (2020) *Ekskluzyvnist rehulivannia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehioniv: sutnist, proiavy ta zahrozy* [Exclusivity of regulation of socio-economic development of regions: essence, manifestations and threats: scientific edition]. Lviv: DU «Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy», p. 106. (in Ukrainian)
3. Buchynska T. V. (2018) Vzaiemozviazok mizh inkluzyvnym rozvytkom ekonomiky derzhavy ta formuvanniam universalnykh kompetentnostei liudyny [The relationship between the inclusive development of the state's economy and the formation of universal human competencies]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, no. 6. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6414> (accessed November 27, 2023).
4. Maiovets, Ye. Y. Maiovets, Yu. M. (2020) Inkluzyвна instytutsiina model innovatsiynoho rozvytku ahrarnoi ekonomiky [Inclusive institutional model of innovative development of agrarian economy]. *Visnyk ChNU im. B. Khmelnytskoho. Seriya «Ekonomiczni nauky» – Bulletin of ChNU named after B. Khmelnytskyi. Series «Economic Sciences»*, no. 4, pp. 114–122. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5843-2020-4-114-122>
5. Stepanenko S. V. (2023) Vykorystannia ta vidtvorennia resursnoho potentsialu ahrarnoho biznesu za umov inkluzyvnoi ekonomiky [Use and reproduction of the resource potential of agrarian business under the conditions of an inclusive economy]. *Naukovyi pohliad: ekonomika ta upravlinnia – Scientific view: economics and management*, no. 2 (82), pp. 22–27. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-82-4>
6. Stepanenko S. V. (2023) Sotsialna inkluziia yak priorytet podalshoho rozvytku ahrarnoho sektoru i silskykh terytorii [Social inclusion as a priority for the further development of the agricultural sector and rural areas]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International economic relations and the world economy*, vol. 46, pp. 77–82. DOI: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2023-46-14>
7. Korniienko H. S. (2019) Ahrobiznes yak pravova katehoriia [Agribusiness as a legal category]. *Problemy zakonnosti – Problems of legality*, vol. 147, pp. 151–162.
8. Chamberlain W. (2019) Inclusive businesses in agriculture: Defining the concept and its complex and evolving partnership structures in the field. *Land Use Policy*, vol. 83, pp. 308–322.
9. Pavlov O. I., Didukh S. M., Barvinenko V. D. (2020) Rol ahrokholdynhiv v inkluzyvnomu rozvytku obiednanykh terytorialnykh hromad ta raioniv: synerhetychnyi efekt detsentralizatsii [The role of agricultural holdings in the inclusive development of united territorial communities and districts: the synergistic effect of decentralization]. *Rehionalna ekonomika – Regional economy*, no. 4, pp. 32–42.
10. Pavlov O. I., Didukh S. M., Barvinenko V. D. (2020) Ahroprodovolchi kholdynhy yak draivery inkluzyvnoho rozvytku silsko-miskykh ahlomeratsii [Agro-food holdings as drivers of inclusive development of rural-urban agglomerations]. *Sotsialno-pravovi studii – Social and legal studies*, no. 4 (10), pp. 135–142.
11. Olmedo L. and O'Shaughnessy M. (2022) Community-Based Social Enterprises as Actors for Neo-Endogenous Rural Development: A Multi-Stakeholder Approach. *Rural Sociology*, vol. 87 (4), pp. 1191–1218. DOI: 10.1111/ruso.12462
12. Pacetti E. G. (2016) The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the Equity-Growth Dichotomy The Rockefeller foundation. Available at: <https://www.rockefellerfoundation.org/blog/fivecharacteristics-inclusiveeconomy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/> (accessed November 11, 2023).

13. FAO (2015) Inclusive business models – Guidelines for improving linkages between producer groups and buyers of agricultural produce, by Kelly, S., Vergara, N. & Bammann, H. Rome, Italy. 128 p.
14. Inclusive Agribusiness: The State of Play Background Working Paper. Global Donor Platform for Rural Development. Prepared for the Global Donor Platform for Rural Development Jim Woodhill September 2016. 53 p.
15. Armindo dos Santos de Sousa Teodósio Graziella Comini (2012) Inclusive business and poverty: prospects in the Brazilian context. *R.Adm.*, São Paulo, vol. 47 (3), pp. 410–421, jul./ago/set.
16. Promoting Inclusive Business in Agriculture and Food Systems Forum 01 to 02 December 2022. | By invitation only Le Meridien Hotel, New Delhi, India. Available at: <https://www.unescap.org/events/2022/promoting-inclusive-business-agriculture-and-food-systems-forum> (accessed November 19, 2023).
17. About good governance OHCHR and good governance (2023) Available at: <https://www.ohchr.org/en/good-governance/about-good-governance> (accessed November 21, 2023).
18. Pavlov O. I., Pavlova I. O. (2020) Hromadivskyi vymir publichnoho upravlinnia v umovakh detsentralizatsii vlady ta upravlinnia [The public dimension of public management in conditions of decentralization of power and management]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti – Economics of the food industry*, vol. 12 (2), pp. 91–98. DOI: 10.15673/fie.v12i2.1745
19. Kozhyna A. V. (2020) Pidkhody ta pryntsypy do formuvannia modeli publichnoho upravlinnia inkluzyvnym mistsevym rozvytkom [Approaches and principles to the formation of a model of public management of inclusive local development]. *Sciences of Europe*, no. 59, pp. 25–32.
20. Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na 2021–2027 roky [State strategy of regional development for 2021–2027]: zatverdzheno Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 5 serpnia 2020 r. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (accessed November 27, 2023).
21. Zhalilo Ya. A. (2019) Detsentralizatsiia vlady yak instytutsiinyi chynnyk systemnoi transformatsii ekonomiky [Decentralization of power as an institutional factor in the systemic transformation of the economy]. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzen: zb. nauk. Prats – Bulletin of socio-economic research: coll. of science works*, no. 1 (69), pp. 69–82.